

ՕՐՄԱՆՅԱՆ ԵՎ ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ*

14. «ՉԻԼԻ»-ՆԸ ՀԵՏՈ

«Չիլեն» բառին հայերենը չկա:

Երբեմն նորընծաներուն սովորական քառասունքն է ան, երբ անոնք հոգևոր կյանք մտնելի առաջ, պահ մը կառանձնանան աշխարհը մոռնալու համար հողեղեն իր վալիքներուն և իր հուղումներուն մեջ, և իրենց հողին բանալու համար նոր աշխարհի մը, ուր կիրքերը այլևս տեղ չունին:

Ուրիշներու համար պարզապես ապաշխարանքի կարճ շրջան մըն է, զոր կանցնեն իրենց խուցին մեջ, լարյարելով իրենց խեղճ հոգին իր մեղքի պահերուն համար, և արևիլուն ելլելով դարձյալ ջինջ ու մաքրված:

«Չիլեն»-ն տարրեր եղավ Օրմանյանի համար: Ան իր խուցը մտավ որպեսզի պահ մը մոռնա կիրքերը, որ դուրսն են, բայց և անոնց ժխորը միշտ լսե պատուհանին տակ, սփոփանք փնտռե անցյալին խորքը, բայց և չկրնա ճողոպրիլ օրվան հոգևրեն, խաղաղիլ փորձե, բայց միշտ փոթորկած մնա, ճգնելու փոխան տքնի, և այս բոլորը քառասուն օր չէ, այլ շորս տարիներ ու զեռավելի...:

Եվ սակայն ան ալ ելավ «չիլեն»-են:

Համիդի լուծին տակ ճզմված խեղճ հոգևորականը չէր, որ իր խուցը մտեր էր ամբողջ շրջանի մը մեղքը շալկած. իր փոխա-

րեն, ժամանակը քավեր էր մեղքերը, որ իրեն վերագրեր էին, և եթե ինքն ալ ունեցեր էր իրոք մեղքեր՝ դանոնք ալ ինքն էր քավեր լիովի, բեղուն այն վաստակով, զոր խուցեն դուրս կրերեր հետը:

Խղճով հանդարտ էր և հոգով հպարտ, երբ վերստին կմտներ ազգային կյանքի մեջ:

Օրմանյան ազգային կյանքի մեջ կմտներ կրկին իսկապես ոգևորիչ պահու մը: Բացահրկ այն պահերն մեկն էր հայ ժողովուրդի կյանքին մեջ, երբ կխաղաղեին մեկեն կրքերը մեծ հոգերու առջև: Հայկական դատն էր, որ կարծարծվեր այդ պահուն ավելի քան 15 տարի մոռացության մատնված բլալի հետու: Հայ ժողովուրդը պահ մը մեկ սիրտ էր դարձյալ ալզ օրերուն, որովհետև շատ բուն էր եղեր հուսախաբությունը օսմանյան ազատութենեն և շատ խոր էր մտատանջությունը, որ ամեն հայու ներսը կար վաղվան համար: Գրեթե նույն այն օրերուն, երբ Ազգային ժողովը անսպարտ կարճակեր նախկին պատրիարքը իր վրա բարդված մեղադրանքներին, Ազգային Երեսփոխանական ժողովը կորոգեցրեր Հայկական դատը:

Օրմանյան անպարտության վճիռ ստացած էր 1912 դեկտեմբեր 21/1913 հունվար 3-ին: Երեք ամիս հազիվ անցած էր, երբ 1913 մարտ 14/27-ին Եկեղեցական համագումարը ազգային երեսփոխան կրնտրեր, զայն: Պաշտոնական իր մուտքն էր այս ալ-

* Շարունակված «Ելմիածին» ամսագրի 1961 թվականի № 5-ից, 9-ից, 10-ից, 11-ից, 12-ից, 13-ից, 14-ից, 15-ից, 16-ից:

գային կյանքն ներս, քաղաքանն մը հետո, որ շորս ու կես տարի տեւած էր:

Պաշտոնական այդ քողը անցյալին վրա իր նվիրագործումը պիտի ստանար սակայն մայիս 17/29-ին, երբ Օրմանյան իր հանդիսավոր մուտքը պիտի գործեր Ազգային ժողովի սեննեն ներս:

Այսօրվան պէս կհիշեմ պահը, երբ Օրմանյան Ազգային ժողով կմտներ իբրև երեսփոխան: Խանդավառ շնորհով ընդունեց լուսնունդը, որովհետև դեռ բոլորովին սառը կոտորած էր: Բայց զինք չերմ կերպով ընկոտորեց իր ալ եղան: Զորս տարվան շրջանում մը հետո, ազգային կյանքի մեջ կմտնեց Պոլսո նախկին պատրիարքը: Շատ պաշարյուն կերևար. իբրև քն ունէլ պատահած շրջար այդ շորս տարվա ընթացքին, բայց ո՛վ գիտե ինչ հուզումներ կխուղեին զայն այդ պահուն:

Պատմած եմ առաջին այցս Օրմանյանին ընթր փողոցի իր մենարանին մեջ: Անոր երկրորդ այց մը պիտի տալի տարի մը հետո, 1913-ի ամռան, զայն դասախոսելու հրավիրելու համար Եսայան սանուց միութեան կողմից: Այս անգամ արդեն համարձակ կմտնեի ներս, որովհետև Օրմանյան նոր մարդ էր արդեն:

Բերայի Եսայան սանուց միությունը, 1912-են սկսյալ, դասախոսությունը շարք մը կկազմակերպեր ամառները մասնավորապես զավառներին արձակուրդով Պոլիս եկող հայ ուսուցիչներուն համար: Դասախոսելու կհրավիրեինք այն օրերու լավագույն մտավորականները: Ուղեցիներ, որ այն տարին Օրմանյանն ալ քանի մը դասախոսություն ստանձն մյուս դասախոսներու շարքին, ու ինձ վիճակեցավ դիմումը ընել:

Օրմանյան անմիջապես ընդունեց մեր առաջարկը, և հաջորդական երեք դասախոսություններ ըրավ Եսայան վարժարանին մեջ, ուր տեղի կունենար մեր դասընթացը: Իր դասախոսությանց նյութն էր «Հայ Եկեղեցի» հարաբերությունները ուրիշ եկեղեցիներու հետ, նյութ, զոր այնքան լարված ուշադրությամբ մտիկ ըրին ունեցողի-

ները, որովհետև ոչ ոք պիտի չկրնար այնքան հմտությամբ զարգացնել զայն, որքան զարգացուց Օրմանյան, երեք փոքր ժամերու մեջ վերլուծելով բազմաթիվ դարեր:

Հրապարակային իր առաջին ելույթն էր այս, հորմեհետև Ազգը անպատասխանատու հռչակած էր զայն իր պատրիարքության տասներկու տարիներուն համար, կամ, ինչպես որ ոմանք կըսեին, ներած էր անոր: Պետք է դեռ ժամանակ անցներ, որպեսզի Ազգը, այս անգամ անոնց շահերով, դատեր զայն ինքն ալ, անպարտ ներկայացնելով զայն պատմության առջև:

1913 տարին նոր հանգրվան մըն էր իր կյանքին մեջ: Լոեր էին իր հակառակորդները, ու լեզուն բացվեր էր արդեն իր բարեկամներուն:

1913 հուլիս 19/1 օգոստոսին Ազգային ժողովին կողմից, Վահան Թեքեյան, Կատվի-Օրմանյանը, պաշտոն, դոր ան կմերժեր սակայն, փափագելով ավարչական ասպարեզի հետու մնալ¹⁶⁷:

Մյուս կողմից հրավերներ կստանար զավառական պաշտոններու համար: Առաջին անգամ Աղանան էր, որ իր հավանությունը կխնդրեր առաջնորդ ընտրելու համար զայն, բայց ան կմերժեր:

Նույն տարվան նոյեմբեր 3/16-ին Եգիպտոսի Գավառական ժողովը, առանց անոր հավանությունն իսկ հարցնելու, առաջնորդ կընտրեր զայն Եգիպտոսի հայոց թեմին, և սակայն նույնպես կմերժեր, հակառակ եղած կրկնակի ստիպումներուն:

Օրմանյան կմերժեր նաև Պոլսո Նուպար փաշայի հրավերը Փարիզ երթալու և գործակցելու իրեն Հայկական դատին ստացած նոր փուլին մեջ:

Հաջորդ տարի, 1914 փետրվար 28/13 մարտին, Ազգային ժողովը վերստին զայն կընտրի լիազոր պատվիրակության մը, որուն մանյան այս անգամ կընդուներ, և մարտ 19/1 ապրիլին կընտրվեր առաջին ատենապետ:

Երեկվան քարկոծյալն էր, որ քալլ առ քալլ կըրարձրանար Տարայան ժայռեն վեր:

16. Դեղի... ՓԱՆԱՄԱ

Փանաման Երուսաղեմն էր, — անգամ մը ևս հիշելու համար պատմական մնալու կողմած այն մակդիրը, որով Ազգային ժողովին մեջ որակված էր Երուսաղեմի շարաքաստիկ խնդիրը:

Օրմանյանին վիճակված էր այդ խնդիրը արծարծել ժամանակին, երբ դեռ կգտնվեր Պատրիարքական Աթոռի վրա, և հիմա, հազիվ վերստին մտած պաշտոնական կյան-

քի մեջ, իրեն կվիճակվեր հիմա ալ հաշվեհարդարի ենթարկել զայն:

Ազգային վարչությունը զինքը զուլփ կընտրեր Կրոնական ժողովի անդամ: Օրկընկերանար, Ազգային-երեսփոխական ժողովը Կրոնական ժողովի անդամ կընտրեր ռակոսթյան երրորդ անգամն էր փաստարան

Գևորգ Կյուրեղյան, Ասոնք Երուսաղեմ կուգային վերջնականապես հարթելու համար ամեն կնճիտ՝ թնճուկներու այս օջախին մեջ:

Օրմանյան Երուսաղեմ կմեկներ պահու մը, երբ հայ ժողովուրդը կզտնվիր իր հույսերուն ամեննն վառ հանգրվանին մեջ: Երկու տարի մաքառելի հետո բարգավաճ կյանքի մը հնարավորությունները ապահովելու համար, հայ ժողովուրդը հասած ըլլալ կկարծեր իր երազներուն պսակման: Պետությունները երկու տարի վիճելի հետո հայկական բարենորոգումներու մասին, կըրցեր էին հասկացողության մը դալ իրարու միջև, և դիշելու հարկադրել թուրքը:

Պետք է ըսել, որ առաջին իսկ պահեն չկրցա՛վ հասկցվի Քեքեյանի հետ: Ազգային վարչության և Ազգային Երեսփոխանական ժողովի լիազորները չկրցան հաշտեցնել իրենց իրավասությունները, և Քեքեյան շունչը Եղիպտոս առաւ, (Երուսաղեմի խընդիրը ոչինչ չէր կորսնցներ Քեքեյանի մեկնումով: Բայց հայ դրականությունը շահեցա՛վ իր լավագույն ղեմքերեն մեկը. հայաջինջ եղեռնին ժամանակ Քեքեյան ազատ երկիր կզտնվեր, և սպանդին զոհ չեղա՛վ: Քեքեյան աղէկ հետո էր, որ տվա՛վ իր զմայլելի քերթվածներեն շատերը):

Պատվիրակության երրորդ անգամը ևս երկար չմնաց Երուսաղեմի մեջ: Ան շուտով Պոլիս վերադարձա՛վ, ամիսի մը լսփ հին մուհակները, հրովարտակներն ու կալվածագրերը պրպտելի և անոցմե ամփոփում մը բաղելի հետո:

Օրմանյան մինակն էր ուրեմն Պոլսո իշխանությանց իրեն ներկայացուցիլ:

Երուսաղեմի իր գործունեության ակնարկելով Օրմանյան կըսե. «Եւտո գեղեցիկ ծրագիրներով և շատ ընդարձակ միտքերով ճամբա ելած էի Կոստանդնուպոլիսն. տիրող խնդիրները վերջացնել, հաշվական կացությունը բացատրել, համերաշխություն գոյացնել, միաբանությունը ոգևորել, վանական հոգին վառել, բարեկարգությունները լրացնել, վարժարանը բարձրացնել, և տիպար վանքի մը պահանջած պայմանները լրացնելով՝ արժանավոր գլուխի մը հանձնել»¹⁶⁶,

Պարագանները սակայն չմպտեցան իր առաքելության և իր ծրագիրներուն:

Երուսաղեմ հասած եմ 1914 մայիս 6/19-ին: Պաշտոնս է լիազոր պատվիրակություն, Երուսաղեմի խնդիրը վերջացնելու և Երուսաղեմ կարգադրելու հանձնարարությամբ, բայց ինը ամիս է, նշանավոր գործ մը եղած չէ, զի ընդհանուր պատերազմը և

Ազգային Պատրիարքարանի ուղղությունը դժվարացուցին գործունյա դեր մը վարել: Ուստի լավագույն պարագաներու սպասելով, առ այժմ կրավականամ վանական վարչության հսկել և ներքին հանդարտությունը պահելը, — կրեր 1915 փետրվար 12/25-ին¹⁶⁷,

Արդարեւ, Օրմանյան նոր էր գործի ձեռնարկեր Երուսաղեմի մեջ, երբ խառնակի սկսավ աշխարհը: Սարայեյի սպանությունը կպատահեր հայ ժողովուրդին համար ճակատագրական պահու մը. նոր էին նշանակվել զուլգ մարզպանները՝ Հոֆն ու Վեսթենենզը, որոնք պիտի երթային հայ ժողովուրդի բարօրության ճամբան հարթել: հայկական լոթը նահանգներու բարեկարգության հսկելով: Պատերազմի առաջին ումար կփլցներ հայկական հույսերուն շնչը: Երկու մարզպանները ձեռնթափ կըլլային իսկույն, բարենորոգումներու ծրագիրը պատառ-պատառ կըլլար անգամ մը ևս, և ամպերը կդիզվեին հայ հորիզոնին վրա:

«Այսպիսով նախնական ծրագրերիս հիմքը քարոքանդ կտապալեին, պաշտոնական գործությունը անհնարություն կմատնվեր, նյութական գործության ակերը ու խողովակները կխցվեին, անձնական և անհատական գործունեությունն, և սեղմ շրջափակին տկարացած ուժերն զատ առձեռն պատրաստ միշտ չէր մնար, գեղեցիկ ծրագրերներ երազ կդառնային:

Այս բռնադատյալ կացության առջև հարկ կըլլար ինքնիր մեջ ամփոփել, վանական կյանքին կանոնավորությունը ապահովել, վարժարանին ընթացքը շխափանել, ներքին համաձայնությունը պահպանել, եկեղեցական պաշտամունքը թերի շթողուլ, Աթոռին դիրքը չվտանգել, միջադեպեր ստեղծողներուն ու գլուխ վերսնողներուն առաջարկ չտալ: ...Ասկեց ավելին ալ չէր կրնար պահանջվիլ խանդարյալ և խաթարալ պարտաներու բռնակալ տիրապետության ներքե»¹⁷⁰,

Օրմանյան Երուսաղեմ իր բնակությունը սակայն ալլապիս օգտակար դարձուց,

Իր առաջին մտահոգությունն եղավ առողջ հիմքերու վրա դնել ժառանգավորաց վարժարանը, որ բազմաթիվ տասնյակ տարիներն ի վեր անբաղձալի վիճակի մը մատնված էր, դարձած էր բոլորովին անպտուղ, Օրմանյան ուժեղ հոգևոր ճեմադանի վերածել դայն, ինչպես պահ մը փորձեր էր ընել Գևորգյան ճեմարանը էմիաթնի մեջ, ինչպես որ հաջողեցա՛վ ընել Արմաշը:

¹⁶⁶ Անդ, էջ 2:

¹⁷⁰ Անդ, էջ 396:

Ուսուցչական ասպարեզին հանդիպելով զգացած ծարավը պիտի հագեցնեն Արմաշեն բաժնի վեճի հրկու տասնյակ տարիներ հետո, իր ծերութիւնն օրերուն, երբ Ազգը Երուսաղեմ թշուառ էր զինքը պաշտօնով իր վարչական հոգեւորուն մեջ անգամ, ուսուցչական ամբիոնն էր, որ կախարդեց զինքը կրկին:

Ահա թե Օրմանյան այս մասին ինչ կըրէ. «Վարժապետութիւնը կամ ուսուցչութիւնը ինձի բնածին ախտ մը դարձած է, և ամեն պաշտօններու մէջ դպրոցական զբաղումներու լայն բաժին տված եմ: Տարբեր չէր կրնալ ըլլալ Երուսաղեմի պաշտօնն ալ, որ ժառանգավորաց վարժարան մը կար, շատ համեստ ու պարզ նախակրթական ծրագիրով: Քիչ մը շարժում ազդելու համար [1914] մայիս 19/1 հունիսին, այսինքն հասնելիս եկու շաբաթ ետքը, սկսա շաբաթական ազատ դասախոսութիւններ բնել, որուն միաբաններն ալ կարեւոր թիվով կուէնդրէին: Նյութ ընտրած էի Հայ Եկեղեցի պատմութիւնն ու վարդապետութիւնը, իսկ ավելի հիմնական բան մը բրած ըլլալու համար լրացուցիլ դասարան բանալու աշխատեցաւ: Հուլիս 28/10 օգոստոսին շրջանավարտներ զատեցի, և առաջին հարկարժէի մեջ գետնեղեցի, և սեպտեմբեր 25/5 հոկտեմբերին դասախոսեցի սկսա, նոյն օրինակով Ավետարանի ներածութիւն, տրամաբանութիւն ու Հոգեբանութիւն, և բնական ու շատագոյնական աստվածաբանութիւն: Իսկ 1915 հոկտեմբեր 14/27-ին

նույն տարվո շրջանավարտներն երրորդ դասարան մը կազմեցի, և առաջիններուն սկսա տեսական ու թարրական աստվածաբանութիւն, առաքելական թղթոց ներածութիւն, գրաբարի վարժութիւն և ատենաբանութիւն: Իսկ 1916 հոկտեմբեր 24/6 նոյեմբերին լրացուցիլ դասարանները կամ լսարանները եղան երեք, և երկրորդ տարվո նյութերու շարունակութենէն զատ՝ կանոնագիտութիւն կամ եկեղեցական օրենսգիտութիւն ալ ավելցավ: Այդ ուսուցչական աշխատութիւնները կատարեցի միշտ սիրահոժար հանձնառությամբ, առանց որեւէ փոխարինութիւն: Ուսուցչական զբաղումներս զադրեցան 1917 ապրիլ 12/25-ին, երբոր դպրանոցի աշակերտները նոր օրենքներու զօրությամբ զինվորագրվիլ ու մեկնիլ պարտավորվեցան»¹⁷¹:

Երկու տարի տեւել էր Օրմանյանի պաշտօնական դիրքը Երուսաղեմի մեջ, դժոյզակ պայմաններու տակ:

«Երուսաղեմի պաշտօնավարութեան միջոցը թեպէտ երկու տարի երկարեցավ, բայց պետք է խոստովանիմ, թե ոչ պահանջվածին և ոչ փափագածիս չափ արդյունավոր չէ եղած»¹⁷²:

Դժոյզակ այդ պայմաններուն մեջ հօգսցնդած էին իր հլուսած երազները, ու նոր դեպքեր պիտի գային վերջ տալ դուլզն ծառայութեան ալ, զոր դեռ կընծայել Երուսաղեմին ի հեճուկս բոլոր դժվարութեանց:

16. ՀԱՅԱՋԻՆՋ ՍԱՐՍԱԺՆԵՐՈՒ ՕՐԵՐՈՒՆ

Հայաչինջ սարսափները Օրմանյանը Երուսաղեմի մեջ գտան: Հայ ժողովուրդի պատմութեան ամենեւեկ եղբայրական պահն սկսել էր: Ազատ այլեւ ամեն կաշկանդումէ, երիտասարդ թուրքերը հասած ըլլալ կարծեցին Հայկական դատի մղձավանջին իսպառ աղատելու վայրկյանը: Պետք էր չքանար հայ ժողովուրդը քարտեղին վրային, որպէսզի խաղաղ քանային և այլեւ որեւէ խոշոր դատ լըլար իրենց ցնորքները: Թուրքն տանող ճամբուն վրա: 1915 ապրիլ 24-ը ազդանշան եղավ: Այդ օրն էր, որ սկսան գլխատել հայ ժողովուրդը, որպէսզի մարմինը ավելի դուրսով հոշոտեն:

Թուրք կառավարութիւնը, տապալը իջեցնելի հետո հայ ժողովուրդին ու չքացնելի հետո արեւտահայ գանգվածին ավելի բան կեցը, վալկատուն հոտերու վերածեց անոր մնացորդացը, իրենց երդիկին տակ ձգելով միայն քանի մը քաղաքներու հայերը: Պատկալական սուրբ միշտ կախ սակայն տնոնց, իսկունս իսկ:

Թուրք կառավարութիւնը այդ օրերուն էր, որ ուզեց հաշվեհարդարի ենթարկել նաև հայ ազգային իշխանութիւնը, ինչ հարկ այլեւ Հայոց Ազգային Սահմանադրութեան, երբոր Հայոց Ազգ չկար ի՞նչ հարկ Պատրիարքարան մը Պոլիս, հատ մըն ալ Երուսաղեմ, և ասունց կողքին Կաթողիկոսութիւն մըն ալ Կիլիկիո մեջ, ի՞նչ հարկ այսքան հովիվներու, երբոր հոտ չկար կամ պիտի չմնար:

Եվ ահա բոլոր այս պաշտօնները պիտի միանային Կիլիկիո Սահակ կաթողիկոսի անձին վրա, որ պիտի երթար Երուսաղեմ նստել, վերապրող քանի մը հայ հոգևորականներն սինող մը ունենալով իր կողքին, և փոխանորդ մըն ալ Պոլիս, իսկ Զավեն պատրիարքը թող երթար այլեւ հանգիստ ընել Բաղդադ, իր ընտանիքին մօտ...

¹⁷¹ «Երեւոյս և խոսք», էջ 322—323:

¹⁷² Անդ, էջ 329:

Անկարկելով իրավական այս նոր վիճակին, զոր «Երիտասարդ թուրք»-երը կպարտադրեն հայ տարրին՝ մեկ հարվածով ջնջելով դարերու ընթացքին նվիրագործված օրինական կացություն մը, Օրմանյան կզրե՝ «Հայության դեմ հալածանք բացողը՝ բավական չսեպեց հայ անհատներու կյանքին ու ինչքներուն, Հայ Եկեղեցւոյ պաշտամանը ու հաստատությունը դեմ ուղղել իր փքիները, և նույնիսկ պետական սկզբունքով, նախնական ավանդությամբ և կայսերական հրովարտակով ճանչցված ու հաստատված հայությունը ուղեց իր կազմին զրկել, և անոր նոր կազմակերպություն մը տալ, որով յուր կարևորությունը կորսնցնե, և, եթե հնար ըլլար, գոյությունն իսկ վտանգեւ Այդ նպատակով կազմված է Հայոց կաթողիկոսությունը ու Պատրիարքությունը Կոնստանդնուպոլս, որ 1916 հուլիս 19/1 օգոստոս թվականը կկրե, և կայսեր ու բոլոր նախարարներու ստորագրութեամբ վավերացված է»¹⁷³։ Առժամյա օրենքի մը բնույթը չունի ան, այլ պարզապէս կընչե 1863-ի Ազգային Սահմանադրությունը, հիմնական նպատակ ունենալով թրքահայերը Մայր Աթոռն բաժնել, հասարակության առջև յուր գործերուն միջամտելու դուռերը փակել, ժողովրդական քվեարկությունը իսպառ խափանել, և պատրիարքական վարչության վրա Ազգը հսկող և համարառու չճանչնալ։

Երբ Սահակ կաթողիկոս, այս անգամ իր վրա ունենալով Թուրքիոյ Ամենայն Հայոց Պատրիարքի տիտղոսը ևս, Երուսաղեմ կուգար զետեղվի, Օրմանյանի զերը կվերջանար այլևս Ս. Հակոբի վանքին մեջ։ Ատենին Սահակ կաթողիկոսը ինչեք էր հղեր Օրմանյանին հրամաններուն տակ, երբ ան Թուրքիոյ հայոց պատրիարք էր, իսկ ինքը Մեծի Տանն Կիլիկիոյ մեծ տիտղոսին ներքե հուլետր պետ մը Սիսի մեջ, որուն վրա Պոլիսը կիշխեր վարչապետ։ Նույն այդ Օրմանյանը, զոր երբեք հանդուրժած չէր, հիմա պարզ հոգևորական մըն էր իրեն ննջակա, և զայն սինոդի անդամ իսկ նշանակած չէին։

Օրմանյան, այլևս իբր պարզ վանական, իր հոգևոր պարտականությունները կկատարեր լրիվ, մեկ կողմն զբաղելով իր զրական աշխատանքներով, և մյուս կողմն շարունակելով իր դասախոսությունները աշակերտության, որուն վրա ավելցած էին Արմաշի դպրեվանքին աշակերտներն ալ, նոր Երուսաղեմ հասած։ Դասախոսությունները ընդհատվեցան սակայն 1917 ապրիլ 12/25-ին, աշակերտները զինվորագրվելու կանչված ըլլալով, և անկե հետո Օրմանյան

ամբողջապէս կլանված մնաց զրական աշխատանքներով։

Պետք է ըսել այստեղ, թե Սահակ կաթողիկոս միևնաչառ չէր զար, անոր հետ միասին Երուսաղեմի մեջ ուժի կանցներ շուտով հին օրերու իր օծակիցը Ղևոնդ Մաքսուտյան, Ազգը տասնյակ տարիներ հոգեբով բեռնավորել, դատվել և ու դատապարտվել, այնքան վեճ ու կոխվ ստեղծել հետո։ Օրմանյանի վաղեմի կոշմարը Երուսաղեմի ելեմուտքը ձեռք կառներ, մինչ Օրմանյան կկարծեր, թե իրերը սկսած էին իրենց բնական հունը մտնել Ս. Հակոբի մեջ, իր զեղծումներուն համար դատապարտված մը տեղ ու տիրական դարձած էր կրկին վանքին մեջ Օրմանյանի ալքին տակ։ Եւսպայան հոգվով սրտով Մաքսուտյանի կապված, և ոտքով ձեռքով անկե կաշկանդված, ո՛չ ձեռնարկեց և ո՛չ մտաբերեց արդիւն կամ մտադրություն դարձնել հաշիվ պահանջելու, և հաշիվ քննելու պայմանն ալ մոռցավ, թեպետ յուրովի Տնօրեն ժողով մըն ալ անվանեց անվանական կերպով։ Մաքսուտյանի բարեկամներն դիտողություն չէր սպասվեր, իսկ նախկին հաշիվպահանքներն ալ, ժամանակին դժնեության և նոր կազմակերպության հարվածին ներքե, խոհեմություն սեպեցին լոն ու լիտսիլ, քանի որ հակառակ ուժ մը չկար, ուսկից պաշտպանություն հուսացվր. իմ ալ ուղղությունս ու հորդորներս նույն եղան, անպտուղ ձեռնարկներե զգուշանալ և թողուլ, որ ժամանակը, եթե հասնի, ինքն կարգադրե անկարգ եղելությունները»¹⁷⁴։

Եթե իր մեկուսացման դժբախտ օրերուն Օրմանյան հնարավորություն ունեցավ գրչի աշխատանքով պարապելու և լրացուց երկու րոտիք երկեր՝ «Համապատում»-ն ու «Հայոց Եկեղեցի»-ն, և երկու երրորդ մասով ավարտեց իր ստվարագույն գործը՝ «Ազգապատում»-ը, Երուսաղեմի մեջ իրեն պարտադրված դադարը ան օգտագործեց այս վերջին աշխատանքը լրման հասցնելու համար։ Շատ ալ անիրավ չէ երրորդ ամեն լարիքն բարիք մը կսպասե ժողովրդական իմաստությունը։ Օրմանյան Երուսաղեմի մեջ էր որ «Ազգապատում»-ը հասցուց մինչև 1909, և ստիպվեցավ հող ալ կանց առնել, հարկադրված ըլլալով Երուսաղեմին մեկնել։ Օրմանյանի վերջին հանգրվանը Դամասկոսն եղավ։ Երբ զաշնակից գործերը Երուսաղեմի սկսած էին մոտենալ, հոնկե Դամասկոս փոխադրած էին Սահակ կաթողիկոսը իր սինոդին քանի մը անգամներուն հետ, ու բարեհաճեր էին միասին բերել և

Օրմանյանը: Ան Դամասկոս կհասնեն 1917 նոյեմբեր 16/29-ին: Ջարդերը պահ մը դադարեցին, բայց դիակները կմնային դեռ փռված հայոց անցած ճամբաներուն վրա: Վերապրողները նույնքան դժբախտ էին, որքան սպանդին զոհ դացողները: Մահը կըսպառնար և անոնց:

Քշվառութիւնը փռված էր Դամասկոսի փողոցներուն մէջ, երբ հայ հոգևոր պետերը հասան, խուց մըն ալ Օրմանյանին շնորհեցին, Գրիշ կաղամար քափական եղան, որ ան դարձաւ սեղանին վրա հակի, շարադրելու համար ինչ որ մոտալուտ մահը իրեն տուեց կուտար. «Խոհ» և խոսք»-ը, զոր

լըացուց Դամասկոսի մէջ, արդարեւ իր «հուսկ քանք»-ն եղաւ:

Օրմանյան երբ իր «Խոհ» և խոսք»-ը կփակեր Դամասկոսի մէջ, իր հոգեվարքը կապերի Երուսաղեմի դժբախտ խնդիրը, որուն լուծման համար տքներ ու պայքարներ էր երկու տասնյակ տարի, այնքան թշնամութիւններ ստեղծելով իրեն դեմ: Քիչ հետո, զինադադարին հետ, կազատեց Երուսաղեմը իր վեճերէն ու իր մեղքերէն: Պայքարներուն զխնամոր դերակատարները տակաւ կնոսրանային, մյուսներուն մէջ կիրքը կխաղաղեր ու Ս. Հակոբի վանքին ներս քարի շունչ մը կմտներ 1921-ին Դուրյան Եղիշն պատերիարքին հետ:

17. ՕՐՄԱՆՅԱՆ ԵՎ ՀԱՅ ԱՊՍԿԱՆ

Մեկը, որ իր բովանդակ կյանքը անցուցած էր հայ ժողովուրդի հուզումներուն հետ, մաս առնելով անոր հույսերուն և հուսախաբութիւնաց, անոր վերելքի ճիգին և կսկիծներուն, չէր կրնար շմտահոգով անոր ապագայով ալ, այնպիսի պահու մը, երբ հայ ժողովուրդը զոհ տված էր իր ամբողջ կեանք, իսկ շարդերեն վերապրողները կգալարվէին հոգեբուն և անստուգութիւն մէջ, երբ ավերակ էր Հայ Հայրենիքը, ու հայ ժողովուրդին բեկորները կտվայտեին հեռավոր անապատներուն մէջ:

Երբ 1918 մայիս 4/17-ին՝ իր «Խոհ» և խոսք»-ը կապարտեր Դամասկոսի մէջ, հայ ժողովուրդը կապերի իր հուսահատութիւն մսնենէ դժնդակ պահը, ու մշուշի մէջ էր անոր ապագան: Այդպիսի պահու մը Օրմանյանի մտածումները չէին կրնար թաթալուն լըլլալ հոգեկան խոր դառնութիւնը:

Այն զարհուրելի պատկերը, զոր հայ ժողովուրդի բեկորները կներկայացնէին «Խոհ» և խոսք»-ը գրի առած օրերուն, տեսակ մը հոռետեսութիւն ներշնչած են անոր: Տեղակ սակայն հայ ժողովուրդի անցյալին, երբ ան հաճախ ճգնաժամներ և մահացու տաղանայներ անցաւ ալսպես և այնուամենայնիվ հաջողեցաւ կրկին դուրս ցատկել ան դադարէն, շնորհիվ իր հոգեկան կորովին ու ապրելու տեսական կամքին, Օրմանյան կփորձեց հուսի տարտամ կայծ մը պահել իր ներքը:

Ինչ որ դժվար կթվի Օրմանյանին, ելք մը գտնել է այն մատախուղին մեջէն, որով շրջապատված է: Այդ պահուն դեռ հայ ժողովուրդը տեղակ չէ զարհուրանքին, որուն զոհն եղաւ, և ուժերուն, որոնք դեռ կմնան իրեն վաղվան տոկալու համար: Անժանդի են իրեն նույնպես պայմանները, որ այդ պահուն կան Թուրքիո սահմաններէն դուրս,

և հնարավորութիւնները, որոնց կրնա հուսալ ոտքի կանգնելու համար կրկին:

Օրմանյան այդ մտայն պահն է, որ կապրի ինքն ալ, երբ կփորձեց մտածել հայ ժողովուրդի ապագային մասին: Ոչ լրիվ տեղակ է հայ ժողովուրդի հուսկ ուժերուն, որոնք ճողոպրեցան մեծ սպանդէն, և ոչ դուրսի պայմաններուն, որոնք կրնան նպաստել, կյանք տալու համար մահամերձի մը:

Եվ սակայն կփորձեց մշուշին մեջէն ճամբա մը գտնել, հայ ժողովուրդի ապագային մասին գտնեց ենթադրութիւններ ընելու, քանի իր ուժերը կներեն իրեն գրիշ բռնելու:

Ճներկայն ոգեորոգը ապագայն է, և եթէ հայուն զգացումն ալ փնտոենք, իր այսչափ տառապանքներուն մէջ, ապագային ակընկալութիւնը պիտի գտնենք իբրեւ զինքը ողբվորող կենսական զորութիւն: Ներկա տառապանքը կսիրե նկատել իբրեւ երկանց ցավեր, որոնք վերջը խնդութիւն պիտի հաջորդե, և պիտի ուրախանա թե՛ ծնալ մաքր յաշխարհ, հայ աշխարհը լույս տեսաւ: Այս տեսակետն ալ ուրեմն զննենք, ոչ թե լոկ զգացմանց և ըղձից շրջանակին մէջ փակվելով, այլ քաղաքագիտական պարունակեն և դիվանագիտական եղանակէն ալ քննելով, որչափ մեր միտքը կզորե, անցյալը կթելագրե և ներկայն կտրամադրե՞¹⁷⁶:

Դժվար էր անշուշտ, Օրմանյանի համար, որեւէ կարծիք բանաձեռնել հայ ժողովուրդի ապագային մասին ճիշտ այդ օրերուն, ինչպես ինքն կխոստովանի, բնելով, որ թաստ և այժմ ոչ մերձավոր անցյալին համար ճշտված և վաղեմացված տեղեկութիւններ ունիմ և ոչ մոտակա ապագայի համար

¹⁷⁶ «Խոհ» և խոսք. էջ 472:

վստահելի ու ապահով ծանոթություններ ունիմ»¹⁷⁶։

Եվ սակայն ան ստիպված կղզա ինքզինք իր մտածումները թուղթին հանձնելու, «ոչ իրեն ստուգություն և ոչ իսկ իրեն մեծ հավանականություն, այլ լուկ իրեն հիշատակություն մը»։ Այնուամենայնիվ շահեկանութենե զուրկ չեն այդ պարզ նշմարներն ալ, իբրև վերջին մտածումները մարդու մը, որ այնքան փոթորկններն անցավ և արդեն իր վերջին օրերը կապրի։

Թուրքերու հետ համակեցության մը գաղափարը այդ օրերուն ալ կհաճախ իր մտածումներուն։ Ու կտեսնես, որ խոր դառնություն կա իր հոգիին մեջ, երբ կմտածե երկու ժողովուրդներու վաղվան կապերուն։ Բացված վիհը շատ խոր էր, որպեսզի զայն կարելի ըլլար լեցնել այնքան դյուրին։

«Կարծողներ կան,— կըսե Օրմանյան,— որ հայու ապագա բարօրություն մեկ հավանական գործիչը օսմանցին կամ տաճիկը կրնա ըլլալ, և թե հայուն առջև միակ բաց ճամբան տաճիկին փարիլ ու տաճիկեն հուսալն է։ Արդ, եթե տաճիկը իր այսօրվան քաղաքականությամբ պիտի մնա, այդ ենթադրության հավանականությունը կքիշնա. այժմյան քաղաքականությունը Թուրքիա ըսված տերությունը ամբողջապես թրջացնելն է. հայն ու քրիստոնյան բնաջինջ ընել կամ աննշանակ գոյություն վերածել, որ խոսքի նյութ իսկ չկարենա ըլլալ»¹⁷⁷։

Հակառակ թուրքերը չըրգոնելու իր ավանդական սկզբունքին ու զանոնք սիրաշահելու իր վաղեմի քաղաքականության, Օրմանյան ընդվզումի ահավոր պահեր ունեցած է հայաջինջ սարսափներու օրերուն գազանային այն մեթոդներուն առջև, որոնցմով «Երիտասարդ թուրք»-երը խողխողեցին հայ ժողովուրդը։ Ան չի կրնար միևնույն ժամանակ իր սրտմտությունը զսպել այն կեցվածքին առջև, զոր խումբ մը հայեր այդ օրերուն ունեցան, զօրավիգ դառնալով հայ դահիճներուն կամ զանոնք արդարացնելու փորձեր ունենալով։ Բացասական է անշուշտ իր վերաբերումը դեպի «Տաճար» թերթը, զոր հրատարակողներուն մեջ հոգեհորականներն ալ կային, այվա՛ր։

«Հայուն համար տաճիկական ձեռնտվության գաղափարը տարածելու հատուկ բերան եղավ Տաճար երեմեմի կրոնաթերթը, որուն կառավարությունը հատուկ խմբագրությունն ալ կազմեց, ծախքն ալ հոգաց, ուղին ալ պատրաստեց, սակայն այն այնչափ հառաչ տարավ յուր պաշտպանած կե-

տը, որ փոխանակ հայը հրապուրելու և գզվելու, անոր ավելի սիրելի և ավելի սրտին մոտ կետերը սկսավ անարգել, մինչև իսկ անոր առաքելական նվիրապետությունը և անոր կրոնքին հիմնականը խախտելու ձեռնարկեց, այնպես որ եթե այս պիտի ըլլա տաճիկական ձեռնտվությունը, անկե խորհեցնելու քան թե հրապուրելու ծառայած պիտի ըլլա անոր փաստարանը»¹⁷⁸։

Օրմանյան վերապահ է նաև դեպի Եվրոպան։ Փորձառությունը, զոր անցյալ տասնամյակները տվին հայ վարիչներուն, սկեպտիկ ստիպված է ընել զանոնք դեպի բարիքը, որ երբեք Նվրոպային կրնար գալ հայ ժողովուրդին։ Օրմանյան ես սկեպտիկ է բարիքին մասին, զոր արևմտյան տերությունները կրնային բերել հայ ժողովուրդին, երբ անոր դատը վերստին գար իրենց սեղանին վրա։

«Մինչև որ հայտնապես լցուցվի կամ շտեմնվի, որ եվրոպական տերություններ Հայաստան մը կազմելու կամ Հայաստան մը բարվոքելու մեջ իրենց օգուտ մը ունին,— կըսե Օրմանյան,— ո՛չ խոսքերուն հնար է հավատալ, և ո՛չ խոստումներուն վստահիլ։ Ահա իմ փորձառական հավատքի առաջին կետը»¹⁷⁹։

Օրմանյան ինքն ալ կղզա, որ չափազանց մոտջլ դարձան իր մտածումները հայ ժողովուրդի ապագային մասին, և կրոնական հուսահատության մատենել և զանոնք, որոնք օր մը պիտի կարդան իր այս խորհրդածությունները, «Իմ հոգվածս կատարյալ հոռետեսություն մը եղավ, և ամեն ենթադրությունները դժվարության ենթարկելով, հայուն ապագային ճամբա մը չթողած եղա. սակայն ես եղելությունները հառաչ բերի, անցյալին ապագայն չափել թելադրեցի, և փորձառությամբ գործնականը լուսաբանել ջանացի։ Իմ սիրտս ու միտքս ալ կմրոստանա հուսաբեկ գաղափարներով, որ կյանքերը կթուլցնեն և չիղերը կըրգարմացնեն»¹⁸⁰։

Եվ ահա իր մտածումները կպլլվին հույսի շողի մը. «Մյուս կողմեն գիտեմ, որ աշխարհի մեջ անհնար բան չկա, ուստի անհավատալի չէ, որ հանկարծական մտայնություն մը և սիրտի բուռն շարժումի ներքև և ճամակրության արտակարգ ցուցցումի դժբախտ մը այնպիսի լուծում մը տրվի՝ որ առաջին տեսությամբ դժվարին կամ անհնարին պիտի երևար։ Այսպիսի մի վերջավորության համար համաձայնական միու-

¹⁷⁶ ԱՆդ, էջ 465։

¹⁷⁹ ԱՆդ, էջ 475։

¹⁸⁰ ԱՆդ, էջ 477։

¹⁷⁸ «Երեւոյն և խոսք», էջ 465։

¹⁷⁷ ԱՆդ, էջ 477։

տով, և այս անգամ, արդեն խանդավառված, ձայն կուտա ներսի սենյակը իր տղուն.

— Ֆարո՛ւք, Ֆարո՛ւք, կեկ, սենի էրմենիկերն փաղիշահ յափաճալը... (Ֆարո՛ւք, Ֆարո՛ւք, եկուր, քեզ հայոց թաղավոր պիտի բնենք)։

Այսպես պատմեց ինձի թորգոմյան, երբոր իշխանին Ակյուտարի պալատեն Բերա դարձին, եկավ ուղղակի ինձ ալ «ավետիս» տալու...

Շատ մեծ եղավ դարմանքս, երբոր տարին ետտո իր հիշատակները գրի առած ատեն ըմբռնեց թորգոմյան քիչ մը տարբեր կպատմեմ այս տարբերակ դիպքը, ցույց տալով, որ զաղափարը իրմե իսկ բխած է և Օրմանյանը դայն իրմե է որ որդեգրած է։

Թորգոմյան իր հուշերուն մեջ կպատմեմ այնուամենայնիվ, թի առաջարկը զահաժառանգ իշխանին ներկայացուցած է իրեն Օրմանյանի կողմն թելադրված, երբ 1918 սեպտեմբեր 13-ին ունկնդրության ընդունված է իշխանին։

Նստաքս ավարտեցի թե ոչ, իշխանը, հանկարծ, նստած տեղեն խենդի պես ցատ-

կելով, առաջացավ դեպի ինձ. առաջին վայրկյանին այնպես կարծեցի, թե առաջարկես նեղացած ըլլալով, դիս դուրս պիտի վաներ, մինչդեռ ձեռքերը ուսերուս վրա դնելով, «Այս ի՞նչ սքանչելի զաղափար է», — ըսավ։

Հետո, երբ թորգոմյան հրաժեշտ կառնեմ, իշխանը ըսած է անոր.

«Բարեննրս տարեք Օրմանյան էֆենդիին և հաղորդեցեք իրեն, թե Մեջիդ էֆենդին այս առաջարկին ուժ պիտի տա ու աշխատի անոր հաջողութեանը»։

Յնորքները ևս վարդերու պես են, կապրին առտու մը միայն...

Ձինաղաղարին արդեն բոլորովին տարբեր էր Օրմանյան իր տրամադրութեանց մեջ, Ան արդեն սկսած էր հավատալ լուսավոր ապագայի մը հայ ժողովուրդին համար։ Ափսոս որ փակած էր արդեն ճեռհք և խոսք-ը Դամակոսի մեջ, և վերստին գրիչ ձեռք չառավ Պոլիս հասնելի հետո. շատ շահեկան պիտի ըլլար զինք կարգալ նոր օրերու մասին ալ։ Վերջին օրերու իր մտորումները շուրջի մարդիկը միայն գիտցան։

18. ԵՐԲ ՕՐՄԱՆՅԱՆ ԿԱԼՃԱՆԿԻ ՄԵԶՄԻ

Նվ ահա զինաղաղարու իր ստեղծած ցնծութեան հետ, ան բերավ նաև սուգ ու հոգեր։ Պատերազմի ժխորին և անոր հրաժեշտ սարսափներուն մեջ, մենք չէինք կրցած չափել աղետը, որ պայթեց էր մեր գլխուն։ Պետք էր գար զինաղաղարը, պահ մը ժխորը գաղերը, որպեսզի աղետն զգայինք լրիվ, ու մեր զոհերը հաշվենք։ Թիվ չունենին զոհերը. մենք ստիպված էինք ողջները համբել, շարդեն ու հարակից աղետներեն ճողոպրածները։

Նվ ահա զավառներեն Պոլիս սկսան լեցվիլ որբերն ու տարագիրները։ Շշմած էինք ըստուրս, որովհետև ամեն օր կլայննար հոգը նոր կարավանի մը հետ։ Զանազան հոսանքի մարդիկ կազմեցինք իսկույն խառն մարմին մը, որ «Հայկական լիգա» անունը կրեց, զինաղաղարին հետ ստեղծված այլազան հոգերուն համար, բայց անհրաժեշտ էր ուրույն կազմակերպություն մը որբերուն ու տարագիրներուն համար ալ։

Այդ օրերուն է, որ պետք զգացվեցավ Օրմանյանին ևս խորհուրդին։

Թիշկ թորգոմյանի հետ պաշտոն ունեինք Հայկական լիգայի կողմն հրավիրել զինքն ալ մեր մեջ, ու մասնավորաբար խնդրել, որ իր աշակցությունը բերե Ազգային խնամատարության, ղոր կծրագրերին կազմել, անոր հանձնելու համար հոգը տարադիրներուն, որոնք կհասնեին դավաճան-

րեն ստվար խումբերով և հետզհետե երևան կյող որբերուն, որոնց թիվը կաճեր օրն օր։

Թորգոմյան կպատմեմ իր հուշերուն մեջ. «1918 նոյեմբեր 14-ի օրը զացի իր մոտ, հետս առնելով Հ. Ժ. Սիրունին և ուրախութեամբ տեսանք, որ սրբազանը լմբոժեց ներկայացված առաջարկը։ Օրմանյան անմիջապես լծվեցավ դորձին. անցավ նախ Գաղղյուղ 16 նոյեմբեր 1918, շարաթ երեկո. հոն զիշերեց և հետևալ առավոտ, կիրակի, Ս. Թաղավոր եկեղեցվո բնմեն կարտասանեմ խիստ սրտառու ջարդ մը, կոչ կրնեմ ժողովուրդին փութալ նպաստից հանձնաժողովին հասցնել օգնության առատ գումարներ, որպեսզի մեր ծնողագուրկ, տառապանքի մեջ տվալտող որբ ու որբուհիները փրկենք օտարոտի ճիրաններէ»։

Իր այս ջարդը Օրմանյանի կարապի երգը եղավ սակայն. «Սրբազանը, — կշարունակե թորգոմյան, — իր այս ջարդը կամ կողը այնքան հուզումնալից կերպով ու հոժարեցունք թափելով խոսած է եղեր, որ եկեղեցվո ավարտումեն անմիջապես վերջը, սաստիկ սարսուռներ է զգացեր նվաղելով»։

Արդարև այն իրիկունն իսկ անկողին կիյնար Օրմանյան, և ա՛լ չէր վերականգնել։ Ան հոգին կավանդեր նոյեմբեր 6/19 զիշերը։ Օրմանյան իր աչքերը կփակեր պահու մը, երբ հայ ժողովուրդը մղձավանջե մը նոր կարթննար. սպալոր և հյուժած, բյուր

